

Yorqinjon TUROBOV,
 “Renessans ta’lim” universiteti katta o‘qituvchisi
 E-mail: yorqinjon.turobov@mail.ru

“Renessans ta’lim” universiteti siyosiy fanlar doktori, professor T.T.Alimardonov taqrizi ostida

EMERGENCE OF ANCIENT STATE DOCTRINE, EVOLUTION OF PHILOSOPHICAL IDEAS IN CENTRAL ASIA

Annotation

This article discusses the early doctrines of the state, politics, law, and power in the ancient Turkic peoples, their essence and content, ideas about the emergence of the state, and the methods of state management.

Key words: East, Avesta, Zoroaster, state, people, family, law, value, tradition, teaching, religion, citizen, leader, ruler, management, servant, theology, rules, science, politics, justice, enlightenment, independence.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ДРЕВНЕГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УЧЕНИЯ, ЭВОЛЮЦИЯ ФИЛОСОФСКИХ ИДЕЙ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В статье рассматриваются ранние учения о государстве, политике, праве и власти у древнетюркских народов, их сущность и содержание, представления о возникновении государства и методах государственного управления.

Ключевые слова: Восток, Авеста, Зороастр, государство, народ, семья, закон, ценность, традиция, учение, религия, гражданин, вождь, правитель, управление, слуга, теология, правила, наука, политика, справедливость, просвещение, независимость.

MARKAZIY OSIYODA QADIMGI DAVLATCHILIK TA'LIMOTLARINING VUJUDGA KELISHI, FALSAFIY G'OYALAR EVOLYUTSIYASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Qadimgi turkiy xalqlarda davlat, siyosat, huquq, hokimiyat haqida dastlabki ta'limotlar, ularning mohiyati va mazmuni, davlatning paydo bo'lishiga doir g'oyalar va davlatning boshqaruv usullari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Sharq, Avesto, Zardo'sht, davlat, xalq, oila, huquq, qadriyat, urf-odat, ta'limot, din, fuqaro, yetakchi, hukmdor, boshqarish, xizmatchi, teologiya, tuzuklar, ilm-fan, siyosat, adolat, ma'rifat, istiqloq.

Kirish. Har qanday davlat o'z jamiyatining tarixiy, axloqiy va madaniy merosi o'zaklari asosida taraqqiy etadi. Bunday uyg'unlik xalqni o'z rivojlanish taraqqiyotida yangi bosqichlarga ko'taradi, uning istiqbol omillarini kengaytiradi. Qadimiy merosni o'rganish, uning tajribalaridan xulosa chiqarish keyingi avlod taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiladi. Qadimiy turkiy xalqlarda davlat, siyosat, huquq, hokimiyat tushunchalarining vujudga kelishi va xalqning ijtimoiy hayoti ta'limotiga aylanishi jamiyat qadriyatlarining muqim o'rin topgan an'analaridan darak beruvchi hodisa. Davlat xalqning oliy tashkilotchilik va uyushuvchanlikka bo'lgan ehtiyojining natijasi. Davlat faoliyatini idora etishda muayyan bir huquqiy tamoyillarning mavjudligi shu jamiyatdagi madaniy-ma'naviy salohiyatning kamol topganidan dalolat beradi. U xalqning orzu-umidlarini, maqsad-muddoalarini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yerdagi hokimiyat va tartibning ilohiy ildizga ega ekanligi haqidagi u yoki bu afsonaviy qarash tegishli davlat tuzilishini barcha uchun majburiy qolip sifatida namoyon etadi. Mana shunday ma'naviy va ma'rifiy qadriyatlarni ifodalagan ulkan ilk merosimiz Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto” bo'lib hisoblanadi. Avesto — buyuk huquqiy manba Markaziy Osiyo xalqlarining tarixini Turon zamin hududida shakllangan eng qadim davrni o'rganishda asosiy tarixiy-xuquqiy manba — “Avesto”, ya'ni zardushtiylikning muqaddas kitobidir. “Avesto”da davlat, uni boshqarish va qonunlarning xalqparvar bo'lishi lozimligi haqidagi siyosiy-falsafiy g'oyalar ilgari surilgan. Mazkur tarixiy asarda, avvalo insonning axloqiy komilligi, ma'rifiy yetukligi, ruhiy sog'lomligi masalalari ustuvor qo'yiladi. “Avesto”ning Yasna kitobida Axuramazda — “Madh ataman ezgu fikrat, ezgu kalom, ezgu amal ila ezgu fikrat, ezgu kalom, ezgu amalni...” [1], deydi. Axuramazda insonlar o'rtasida bo'layotgan munosabatlar o'zaro samimiylilik, hurmat, beg'arazlik, yordam va oqibatli bo'lish zarurligiga, yomon fikrlardan xoli bo'lishga ishora qiladi.

Diniy-siyosiy ta'limot sifatida milodiy III asrda Markaziy Osiyoda vujudga kelgan moniylikka musavvir Moniy (216-276) asos solgan. O'z targ'iboti orqali zardushtiylik, xristianlik va buddizm g'oyalarini umumlashtirgan Moniy 276-yilda rasmiy hokimiyat tomonidan qatl etilgan. Uning oromiy (Suriya), mu'tadil fors va so'g'd tillarida yozgan asarlari bizgacha yetib kelgan. Moniyning ijtimoiy-siyosiy qarashlari “Sir-ul asar” (Suru asror kitobi), “Kitob-ul xudo vost tadbir” (Rahbarlik va boshqaruv kitobi), “Shaburkan” (Shapurkan) va boshqa asarlarida bayon qilingan. Milodiy V asrning oxiri VI asr boshlarida Markaziy Osiyoda mazdakiylik deb nom olgan diniy-falsafiy ta'limot yuzaga keldi. Eronning Nishopur shahrida tug'ilgan Mazdak dehqonlar qo'zg'oloniga rahbarlik qilganligi hamda mazdakchilar o'z siyosiy talablarida “z” harfi bilan boshlanuvchi to'rtta narsa “zamin” (yer), “zar” (oltin, boylik), “zo'r” (kuch, hokimiyat), “zan” (xotin)ning barchaga teng taqsimlanishini talab qilib chiqqanlari tarixdan ma'lum. Ijtimoiy tengsizlikni jamiyatdagi falokat va baxtsizliklar sababi deb hisoblovchi bu ta'limot mol-mulknii umumlashtirishdek utopik g'oyani ilgari surgan. Zaki Vali To'g'on “Umumiy turk tarixiga kirish” [2] nomli asarida tarixiy davrlarda turk tarixining ichki evolyutsiyasi bosqichlari Yunon, Rim, Misr, Hindiston va Xitoyda bo'lgani kabi sivilizatsiyaning buyuk harakatlarini aks etdirganligi hamda uning burilish davrlarida ulkan iz qoldirganligini mudom shakllangan evolyutsion jarayon sifatida bir butun yaxlitlikda qaraydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqola umumqabul qilingan metodlar – tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, siyosiy-falsafiy tahlil, ketma-ketlik va ilmiy xolislik tamoyillari asosida yoritilgan.

Tahlil va natijalar. Turon zaminida paydo bo'lgan ulkan ilmiy-madaniy meros insoniyat tarixi ibtidosida eng dastlabki hamda qadimiy madaniyat sifatida ilk davlatchilikning falsafiy-g'oyaviy asoslarini yaratishga xizmat qilgan. Turkiy xalqlar tarixiga oid dastlabki yozma manbalardan Avesto bo'lib, diniy va huquqiy normalarni belgilab bergan. “Avesto” falsafasi — insonga xos bo'lgan poklik, ezgu niyat, pokiza tuyg'u, tuproqni muqaddas bilish, Vatanni anglash singari olijanob fazilatlarini yuksak axloqiy me'yorlar va tafakkur tarzi orqali ifoda etadi. Turli g'oyalar, aqidalar avj olgan, ular ta'siridagi odamlar munosabatlari bir-biriga zid bo'lgan, ko'pxudolik shaklidagi g'oyaviy kurashlar ta'sirida taraqqiyot va inson hayoti chigal

holga kelib qolgan bir paytda “Avesto” yakkaxudolik g’oyasi ostida maqsadlar mushtarakligi, manfaatlar uyg’unligi, yaxlit jamiyatni vujudga keltirish orqali odamlar o’rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirishga da’vat etuvchi insonparvar falsafa sifatida dunyoga keldi. Abu Rayhon Beruniyning fikricha, “Avesto” ayrim hollarda, hatto, davlat yaxlitligi va birligini ta’minlashda, boshqaruvda umummanfaat va g’oyalar mushtarakligini vujudga keltirishda muhim rol o’ynagan. Bu ayniqsa sasoniy davri uchun xos xususiyat bo’lgan [3]. “Avesto”da eng muhim masalalardan biri — huquqiy munosabatlarning tartibga solinishidir. Unda inson hayoti va odamlarning ijtimoiy, iqtisodiy munosabatlari ma’lum qonun-qoidalarga asoslangani haqida ma’lumotlar beriladi. Oila va jamoada berilgan so’zdan yoki qasamdan voz kechish, odamlar o’rtasida tuzilgan ahdmomani buzish katta gunoh hisoblangan: “O Spitama, shartnomani buzuvchi kishi butun mamlakatni buzadi, shu bilan birga Artaga tegishli barcha mulku mollarga putur yetkazadi. O Spitama, ahdingni buzma...” (“Yasht”, X bob.) . “Avesto” da ilgari surilgan g’oyalar — davlat va uni idora etuvchi hokimlar haqidagi fikrlardir. Bu borada “Yaxshilik ta’limini va sadoqatni amalga oshirib... yaxshi hokimlar hukum yuritaversinlar. Odamlarga va ularning avlodlariga baxt-saodat keltiradigan adolatli qonunlarni amalga oshirsinlar...” deb ko’rsatilgan. (“Yasna” 48). Mamlakatni idora qilgan shaxs “kavi”, ya’ni diniy, dunyoviy hokimiyat egasi bo’lib, uning harbiy sarkardasiga “sastar” so’zi ishlatilgan. Sastar odatda Daxyu poytaxtining hokimi bo’lgan. Mamlakat harbiy holatda bo’lgan kezlarda uning zimmasiga harbiy qo’mondonlik vazifasi yuklatilgan. “Avesto”da yozilishicha, sastar Daxyu okruglaridan birini boshqarishi ham mumkin bo’lgan. Demak, uning vazifasiga mamlakat harbiy kuchlariga qo’mondonlik qilish va poytaxt yoki o’lkaning boshqarish kirgan. Sastar va kavi atamali iqtisodiy hayoti dehkunchilik xo’jaligi asosida qurilgan mamlakatlar boshqaruv tizimida uchraydi. Shuningdek, “Avesto” da Qadimgi Baqtriya podshohligiga asos solgan va siyosiy boshqaruvni amalga oshirgan vakillar nomlari keltirilgan. Avestoda erkin, mo’tabar odam “adama” deb, jamoa urug’lari, erkin jamoa a’zosi “asna” ma’nosida qo’llanilgan. Boylik “gayta” deb, u mol bilai o’lchangan. Ijtimoiy tarkibi “nmana” — oila birligi bo’lib, uy, xonadon ma’nosida bo’lgan. Oila boshlig’i — Nmanapati, Vdvedat kitobida qul “vaysa”, ya’ni urug’ quli deb tilga olingan. “Vira” nmana — katga oila xizmatkori deyilgan. Avestoda erkin jamoa azolaridan kambag’allashgani “parnaytar” cho’pon atamasi bilan yuritilib, uning kimgadir qaram, tobeligini bildiradi. “Vira, vaysa, parnaytar” — boshka erkin a’zolarga nisbatan haq-huquqlari cheklangan. Avestoda jamiyat to’rtta asosiy qismga bo’linadi. Uy, oila jamoasi -“nmana”, “dmana”, urug’ jamoasi — “vis”, qabila, — “zantu”, qabilalar ittifoqi “dahiyu” deb atalgan. Vis tarixiy qarindosh “nmana”dan tashkil topgan. Visga qizning farzandlari kirmagan. Chunki vis mulqo patriarxal oila bo’lgan. Jamiyat iqtisodiy asosini urug’ jamoasi tashkil etib, ijtimoiy-huquqiy vazifani bajargan. Mamlakatni idora qilgan shaxs “kavi” yoki “sastar” deb yuritilgan. “Sastar” so’zi orqali qabilalarning harbiy yo’lboshchisi tushunilgan Oqsoqollar kengashi — “varzanopati”, “xanjamana”, Xalk yig’ini majlisi — “v’yaxa” deb yuritilgan. Avestoda o’ch olish, garovga turish qoidalari bo’lib, u Vispati – urug’ boshlig’i, sudya, diniy ustoz tomonidan tartibga solingan. Barcha pati boshliqlari saylab qo’yilgan Daxiyu ustidan – Dax’ya sastar turgan. Avestoda qadimgi jamiyatning to’rt toifasi ajratib berilgan: kohinlar, jangchi askarlar, chorvadorlar va hunarmandlar (yasna, 19 bob). Avesto qonunlari ijtimoiy va iqtisodiy hayotdan, dindan kelib chiqib qarashlar, jamiyatda insonlarning o’zaro aloqalari tajribasiga asoslangan bo’lib, inson va jamoaning har kungi hayotini, ichki va tashqi munosabatlarini huquqiy nazorat qilishga qaratilgan. Bunday yondashuv dastaval nohaqlik va jinoyatga to’siq qo’yish, ularning oldini olish maqsadi bilan uzviy bog’langan. Markaziy Osiyoning qadimgi xalqlari ijtimoiy-siyosiy va huquqiy qarashlarini o’rganishda “Avesto”dan tashqari moniylik manbalari ham muhim ahamiyatga ega.

Moniylik qarashlarida ham zardushtiylikdagi kabi dualistik xarakter ustunlik qiladi. Moniy siyosiy qarashlarida o’z davridagi hokimiyat vakillarini axloqsizlikka, manmanlikka, poraxo’rlikka, tubanlikka duchor bo’lganlikda ayblaydi. Umuman, moniylikda siyosatga nisbatan nasihatgo’ylik yondashuvi ustunlik qiladi. Unda siyosat har qanday vaziyatda ham axloqiy prinsiplar: rostgo’ylik, halollik, odamlarga xayrixohlik va hokazolarga zid bo’lmashligi kerakligi va faqat axloq yo’l qo’yadigan vositalardan foydalanish lozimligi talab qilinadi.

Siyosatni axloqiy qilishga intilish sifatidagi bunday yondashuv siyosatning insoniylashuviga yordam beradi. Bunday intilish hozirgi g’arb xristian demokratik harakatlari mafkurasida ham ifodalanmoqda. Hozirgi dunyoda siyosatga nisbatan axloqiy tabllarning institutsionallashuvidagi markaziy yo’nalish inson huquqlaridir. Amalda siyosatning insoniyligi e’lon qilinayotgan maqsadlari bilan emas, ularga yetish jarayonida qo’llayotgan usul va vositalari bilan belgilanadi [4]. Moniychilik Sharqda ilgari tarqalgan dinlar buddizim, otashparaslik va xristianlikka qarshi muxolif diniy oqim sifatida shakllangan. Moniychilik siyosiy-xukukiy sohadagi zulm, qonunsizlik, ezish, jinoyatchilik, harakatsizlik va tengsizlikni qoralash bilan to’yinagan. Moniy va uning izdoshlarining fikricha bu siyosiy-huquqiy illatlar abadiy emas. Ular ustidan ideal siyosiy-huquqiy tuzumning asosiy prinsiplari bo’lib qolishi lozim bo’lgan odamlar o’rtasidagi adolatsizlik, qonuniylik, insoniylik, tenglik, tinchlik va do’stlik muqarrar g’olib keladi. Moniy ta’limotida talangan va taxqirlangan dehqonlar ommasining talab va ideallari o’z aksini topgan. Moniylik har qanday faol harakatni rad etgan va kurashning maxsulsiz passiv usullarini targ’ib qilgan, natijada u keyinchalik turli mayda sektorlarga bo’linib ketgan.

Mazdak ta’limotida jamiyat mexnatkash tabaqalarining siyosiy-huquqiy talablari aks etgan. Mazdak va uning izdoshlari xususiy mulk, boylik va zeb-ziynatni keskin qoralaydilar. Ularning fikricha ijtimoiy-siyosiy va huquqiy hayotdagi barcha nuqsonlarning asosiy manbai ozchilik qo’lida to’plangan xususiy mulk hisoblanadi. Barcha nuqsonlarga barham berish uchun xususiy mulkni siyosiy hokimiyatga ega bo’lgan boylar qo’lidan zo’rlik bilan tortib olish lozim. Tabariyning so’zlariga ko’ra, “oddiy xalq, bu qulay fursatdan foydalanib, Mazdak va uning izdoshlari safiga ko’shilgan hamda uning tevaragida jipslashganlar”. Beruniy xabar berishicha, “son-sanoqsiz kishilar unga ergashganlar” [5].

Xulosa. Turkiy xalqlar o’z tarixida “ko’chmanchi imperiyalar” deb nomlangan eng yorqin izni yirik siyosiy tuzulmalar orqali qoldirdilar. Ular qisqa vaqt ichida ulkan hududlarni birlashtirdilar va o’zlarining ancha rivojlangan qo’shinlari bilan olamni dahshatga soldilar [6]. Turkiy dunyo o’zining qadimiy tarixi davomida jahon tamadduni va rivojiga ulkan ta’sir ko’rsatgan zabardast madaniyatni yaratishga erishadi. Uning ta’siri Turk olami jug’rofiy jihatdan Yevroosiyo markazida G’arb bilan Sharqni bog’lovchi ko’prik sifatidagi namoyon bo’ladi. Qadimgi turklarda davlatni tashkil qilishning ustuvor shakli harbiy demokratiyaga asoslangan davlat bo’lib, dastlab mil. avv. I ming yillikning o’rtalarida paydo bo’lgan. Qadimgi turklar butun Yevroosiyo bo’ylab ko’plab imperiyalar, haqiqiy davlatlar tashkil qildi, hudud yaxlitligi va o’ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy tuzum asosida tinch va osoyishta yashash istagida bo’lgan ko’plab xalqlarni birlashtirdi. Vujudga kelgan cho’l sivilizatsiyasining o’ziga xos jihati shunda ediki, turklar Yevroosiyo kengliklarida barcha etnoslarni birlashtirib, sinergetik butunlikni hosil qiluvchi g’oyani yaratadilar. Yevroosiyo mintaqasida turk etnosi boshchiligidagi integratsion jarayonlarning bunday amalga oshirilishi qadimgi turklar sivilizatsiyasining keng hududlarga tarqalishiga olib keladi(10). Ularni qiyosan o’rganish milliy davlatchilik an’analarining mustahkam ildizlarini ochishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Avesto «Sharq» T – 2001.168-bet
2. Zeki Velidi Togan. Umumiy Türk Tarihi'ne Giriş. Istanbul. 1981. 4-b
3. Avesto «Sharq» T – 2001.6-bet
4. Odilqoriyev X. T., Razzoqov D.X. Siyosatshunoslik. “O‘qituvchi” n. T. 2008. 69-b.
5. Muhiddinova F. Siyosiy va xukukiy ta’limotlar tarixi. Darslik. -T.: TDYUI nashriyoti, 2011. 44-bet
6. Alimardonov T. Amir Temur imperiyasi. Yangi asr avlodi. T.2021.20-b
7. Sagdullayev A., Aminov B, Mavlonov B, Norjolov N. Ўzbekiston tarixi: Davlat va jamiyat taraqlaliyoti. -T.: Akademiya, 2000, B-31.
8. Otamurodov S. “Avesto” milliy g‘oyamiz manbai // Jamiyat va boshqaruv. 2002, № 2.son, B-36.
9. Toshkulova Sh. Qadimgi baqlriya tarixining mahalliy va eron manbashunosligida yoritilishi. <https://cyberleninka.ru/article/n/adimgi-ba-triyaning-tarixining-ma-alliy-va-adimgi-eron-manbashunosligida-yoritilishi>
10. Odilqoriyev X. T., Razzoqov D.X. Siyosatshunoslik. “O‘qituvchi” n. T. 2008. 69-b.
11. Ergashev Sh. Qadimgi sivilizatsiyalar. T.: “O‘zbekiston”, 2016. 304- b.